

Паскар А. Л.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри процесуального права*

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Савчин Н. М.,

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри процесуального права*

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ (ІЗ ВРАХУВАННЯМ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ)

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN CIVIL PROCEEDINGS (TAKING INTO CONSIDERATION THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS)

Статтю присвячено висвітленню проблем реалізації принципу пропорційності у цивільному судочинстві шляхом аналізу та узагальнення доктринальних положень та правових висновків Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) з даного питання. Авторами зазначено, що актуальність досліджуваного питання обумовлена тим, що принцип пропорційності є одним із найбільш дієвих інструментів оцінки допустимості обмеження конвенційних прав людини і основоположних свобод.

Проведено аналіз основних наукових точок зору щодо поняття, змісту та сутнісної характеристики принципу пропорційності як в загальній теорії права, так і в науці цивільного процесу. Зауважено, що засада пропорційності, як одна з вимог принципу верховенства права, має застосовуватися судовими органами з урахуванням прецедентів ЄСПЛ.

Зазначено, що втручання або обмеження гарантованих прав і свобод передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод допустиме тільки при умові їх відповідності наступним критеріям: «передбачений законом», «переслідування законної мети» та «необхідне в демократичному суспільстві». Така оцінка включає усестороннє та справедливе розуміння змісту вищезазначених критеріїв, дотримання належного балансу протилежних інтересів та врахування всіх фактів при вирішенні справ.

Надано характеристику складових елементів «тесту на пропорційність» – дієвого засобу встановлення правомірності обмежень прав людини. Проведення даного тесту обумовлене встановленням факту чи оскаржувані обмеження передбачені у законодавстві; яка мета переслідувалась при обмеженні відповідних прав; чи є дана мета легітимною; чи були дотримані вимоги співмірності обмеження та дотримання балансу приватних та суспільних інтересів.

Підсумовано, що реалізація принципу пропорційності в процесі розгляду і вирішення цивільних справ сприяє реалізації прав та обов'язків особи та є одним із засобів забезпечення ефективності процесуальної діяльності суддів та належного обґрунтування рішень суддів. Принцип пропорційності є інструментом встановлення адекватності, необхідності та збалансованості допущених обмежень прав і свобод людини.

Ключові слова: *справедливий баланс, співмірність, баланс інтересів, цивільний процес.*

The article is devoted to the problems of implementation of the principle of proportionality in civil proceedings by analyzing and summarizing the doctrinal provisions and legal conclusions of the European Court of Human Rights (ECtHR) on this issue. As noted by the authors, the relevance of the research question is due to the fact that the principle of proportionality is one of the most effective tools for assessing the admissibility of restrictions on conventional human rights and fundamental freedoms.

The analysis of the main scientific points of view on the concept, content and essential characteristics of the principle of proportionality was performed, as in the general theory of law so in the science of civil procedure. It is noted that the principle of proportionality, as one of the requirements of the rule of law, shall be applied by the judiciary, taking into account the precedents of the ECtHR.

It is stated that an interference or a restriction of guaranteed rights and freedoms provided for in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is permissible only if they meet the following criteria: «prescribed by law», «pursuit of a legitimate aim» and «necessary in a democratic society». Such an assessment includes a comprehensive and equitable understanding of the content of the abovementioned criteria, a compliance of a proper balance of opposing interests and a consideration of all facts when resolving cases.

The characteristic of the constituent elements of the «proportionality test» – was given – an effective mean of establishing the legitimacy of human rights restrictions. The conduction of this test is conditioned by the establishment of the fact whether the challenged restrictions are provided by the legislation; what was the purpose of restricting the relevant rights; whether this purpose is legitimate; whether the requirements of proportionality of a restriction and an observance of the balance of private and public interests have been met.

It is concluded that the implementation of the principle of proportionality in the process of consideration and resolution of civil cases contributes to the realization of the rights and obligations of an individual. The latter principle is one of the means to ensure the effectiveness of procedural activities of judges and proper justification of judges' decisions. The principle of proportionality is a tool for establishing the adequacy, necessity and balance of permissible restrictions on human rights and freedoms.

Key words: *fair balance, commensurate, balance of interests, civil process.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Активна імплементація міжнародних та європейських стандартів у сферу цивільного судочинства вимагають переосмислення ключових засад, їх розуміння та адаптацію до національного законодавства та доктрини права. Прецедентна практика ЄСПЛ відіграє провідну роль у встановленні стандартів справедливого судочинства. Захищаючи права і свободи, які гарантуються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) ЄСПЛ наголошує на їх непорушності. Водночас Конвенція встановлює, що окремі права можуть зазнавати втручання, підлягати обмеженням, формальностям, умовам, або санкціям [1, ст.ст. 8-11]. Застосування цих винятків обумовлено дотриманням критеріїв «передбачений законом», «переслідування законної мети» та «необхідне в демократичному суспільстві». У цьому контексті постає проблема справедливої оцінки змісту зазначених мірил, врахування всіх фактів при прийнятті рішень, забезпечення об'єктивного балансу протилежних інтересів тощо. Найбільш дієвим інструментом вирішення вказаних аспектів є дотримання принципу пропорційності.

Стан розробки у вітчизняній та зарубіжній науці. Варто зазначити, що принципу пропорційності найбільше уваги приділено в межах теорії держави і права, конституційного права та права Європейського Союзу, прикладом чого можуть слугувати праці таких учених, як А. Барак, Р. Ван Рее, Н. Варламова, Г. Гаджієв, Ю. Євтошук, М. Коен-Елія, Т. Комарова,

С. Погребняк, І. Порат, П. Рабінович, Б. Тоцький, Т. Фуфалько, Б. Шлоер, С. Шевчук та ін. Більш того, спроби проаналізувати принцип пропорційності у вітчизняному цивільному судочинстві мали місце у працях С. Дегтярьова, І. Ізарової, В. Комарова, Д. Луспеника, О. Свіріна, О. Ткачука, О. Штефан, І. Ярошенко та ін. При тому, актуальними та недостатньо розробленими залишаються питання сутнісної характеристики процесу реалізації принципу пропорційності у цивільному судочинстві через призму практики ЄСПЛ, правові висновки якого відіграють значну роль у цьому.

Формулювання цілей статті. Метою даного дослідження є теоретико-прикладний аналіз особливостей застосування принципу пропорційності у цивільному судочинстві у контексті релевантної прецедентної практики ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні принцип пропорційності немає єдиного тлумачення серед науковців. Аналізуючи деякі теоретичні дослідження, слід сказати, що дотримання принципу пропорційності у судових рішеннях можна назвати однією з вимог принципу верховенства права. Так, на думку С. Погребняка, принцип пропорційності ґрунтується на конституційних принципах правової держави і верховенства права (ст. ст. 1, 8 Конституції України) і може бути визначений як загальний принцип права, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чий права обмежуються [2, с. 333].

Ю. Євтошук, погоджуючись із позицією С. Погребняка, зазначає, що верховенство права, як і права та свободи людини, історично та змістовно пов'язані з принципом пропорційності, про що свідчать теоретичні дослідження, міжнародна судова практика та рішення національних судів [3, с. 10]. Автор вказує, що зміст принципу пропорційності свідчить про можливість його використання майже в будь-якій галузі права, оскільки у кожній із них певним чином порушується питання міри владного впливу на приватну сферу особи.

С. Шевчук сформулював цей принцип так: «Обмеження можуть бути покладені на особу правовим актом держави тільки тією мірою, яка необхідна для досягнення певної легітимної тасуспільнонеобхідноївизначеноїмети» [4, с. 71].

Д. Луспеник визначає пропорційність як досягнення у правотворчості балансу інтересів людини і суспільства. Органи публічної влади не можуть накладати на громадян зобов'язання, що виходять за межі суспільної необхідності [5, с. 17].

Визначаючи принцип пропорційності, Р. Майданік зазначає, що сучасне ліберальне праворозуміння засноване на ідеях співробітництва і досягнення балансу протилежних інтересів. Воно характеризується розумінням правозастосування як процесу співмірювання протилежних інтересів і забезпечення їх балансу на засадах партнерства, підвищення соціальної ефективності правових норм за допомогою надійних правових інститутів. Дотримання принципу пропорційності вимагає справедливого балансу між загальними інтересами всього суспільства і вимогами захисту фундаментальних прав приватних осіб [6, с. 75-76].

Про баланс приватного та публічного інтересу здебільшого почали говорити, звертаючи увагу на практику Європейського суду з прав людини, де в більшості рішень зустрічається такий юридичний термін як «баланс інтересів». При розгляді справ ЄСПЛ основне питання суду полягає в тому, чи вдалося державі дотримати справедливого балансу між конкуруючими інтересами осіб, що зазнали впливу, та суспільства в цілому. При оцінці фактичних обставин справи ЄСПЛ керується принципом пропорційності як дотримання «справедливого балансу» між потребами загальної суспільної

ваги та потребами збереження фундаментальних прав особи, враховуючи те, що заінтересована особа не повинна нести непропорційний та непомірний тягар [7, с. 227].

Варто зазначити, що суть принципу пропорційності закріплено на законодавчому рівні. Згідно з п. 6 ч. 3 ст. 2 ЦПК України до основних засад (принципів) цивільного судочинства законодавець відніс принцип пропорційності, який більш детально розкривається у ст. 11 ЦПК України: «Суд визначає в межах, установлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо» [8].

Не є новим принцип пропорційності для цивільного процесу Європейського Союзу, проте визначається дещо інший його аспект. Так, у ст. 7 Європейської процедури вирішення дрібних спорів зазначено, що «багато держав-членів запровадили спрощені процедури цивільного судочинства для вирішення дрібних спорів, оскільки витрати, пов'язані з розглядом цих справ, повинні бути пропорційними розміру позовних вимог» [9, с. 144]. Як зазначає І. Ізарова, «спрощена процедура покликана сприяти забезпеченню ідеї доступності судового захисту, при збереженні гарантій справедливого судового захисту» [9, с. 162], тобто певного балансу (пропорційності). Отже, у цьому випадку йдеться про пропорційність предмета спору, ціни позову та обсягу судової діяльності.

Принцип пропорційності у процесі розгляду цивільних справ має застосовуватися судом з урахуванням судової практики ЄСПЛ. Вказівки про принцип пропорційності можливо знайти у різних формулюваннях багатьох національних і наднаціональних правових систем. Він визнається загальним принципом права Європейського Союзу. У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на відміну від права Європейського Союзу, принцип пропорційності прямо не закріплений. Незважаючи на це,

він є одним із найважливіших принципів, який, мабуть, найбільш часто застосовується у практиці ЄСПЛ.

На противагу українському законодавству ЄСПЛ зазначає, що відповідно до принципу пропорційності «кожна «спеціальна процедура», «умова», «обмеження» чи «покарання», які покладені, повинні бути пропорційні легітимній меті, що переслідується» [10, с. 71]. ЄСПЛ доклав неабияких зусиль у розбудову принципу пропорційності. Дослідники підкреслюють, що при цьому Суд послідовно вирішував чотири групи питань: 1) чи було передбачене законом те обмеження (втручання), що заперечується; 2) чи переслідувало воно одну з легітимних цілей, зазначених у ЄКПЛ; 3) чи було воно необхідним у демократичному суспільстві; 4) чи було воно співрозмірним тій правомірній меті, якої досягали [11, с. 161].

За загальним правилом, принцип пропорційності широко використовується ЄСПЛ при перевірці правомірності обмежень прав людини на рівні національних правопорядків. Так, у справі «Оджалан (Ocalan) проти Туреччини» ЄСПЛ зазначив, що усій ЄКПЛ притаманний пошук справедливого балансу між вимогами загального інтересу суспільства та вимогою захисту особистих фундаментальних прав [12]. При цьому, при дослідженні правомірності обмежень прав людини ЄСПЛ застосовується так званий тест на пропорційність, що включає в себе декілька складових, зокрема з'ясування: 1) чи передбачені обмеження прав людини, що мали місце, законом; 2) якою була мета обмеження відповідних прав; 3) чи була встановлена мета обмеження прав людини легітимною; 4) чи були застосовані обмеження співмірні із такою метою і чи не порушився при цьому баланс приватних інтересів конкретної особи та загального публічного інтересу.

Хоча ЄСПЛ надає свободу розсуду національним судовим органам, основна його роль полягає у перевірці обґрунтованості застосовуваних обмежень і попередженні їх довільного уживання. В юриспруденції ЄСПЛ механізм встановлення відповідності обмежень вимогам пропорційності передбачає комплексний та ретельний аналіз кожного з елементів тесту на пропорційність та їх оцінку у сукупності. Наприклад, у справі Курчюкін проти Украї-

ни ЄСПЛ зазначив, що «втручання у право на повагу до сімейного життя становить порушення статті 8, якщо воно здійснюється не «згідно із законом», не має однієї або кількох законних цілей, зазначених у пункті 2 статті 8, а також не є «необхідним у демократичному суспільстві» для досягнення такої цілі чи цілей.» [13, п. 43].

Для того, щоб обмеження були визначені як такі, що запроваджені «згідно із законом» необхідно встановити в першу чергу, чи оскаржуваний захід передбачений у національному законодавстві. Також перевіряється якість відповідного закону, який має відповідати вимогам верховенства права та бути доступним для відповідної особи. Крім того, особа повинна мати можливість передбачити наслідки даного закону для себе [14, п. 59].

Легітимність мети як умова виправданості обмеження прав і свобод людини означає те, що дане втручання має переслідувати законну ціль – для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб (п. 2 ст. 8 Конвенції), для охорони публічного порядку (п. 2 ст. 9 Конвенції), для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду (п. 2 ст. 10 Конвенції).

Щодо тлумачення змісту критерію «необхідний у демократичному суспільстві» у справі «Савіні проти України» (заява № 39948/06) ЄСПЛ звертає увагу на те, що визначення конкретного втручання таким, що є «необхідним у демократичному суспільстві» передбачає оцінку доречності і достатності мотивів, наведених на виправдання втручання та їх відповідність цілям п. 2 ст. 8 Конвенції. Також має бути встановлено чи процес прийняття рішення був справедливим і спроможним забезпечити належний захист інтересів сторін [15, п. 48]. Так, будь-яке обмеження або втручання у право особи має бути належним чином обґрунтоване та допускається з дотриманням справедливого балансу між вимогами загальних інтересів суспільної безпеки та інтересів окремих осіб.

Верховний Суд у своїй правовій позиції (Рішення по справі № 297/1241/18 від 28.11.2018 р.) стосовно пропорційності зазначив: «дотримання принципу «пропорційності», як визначено практикою застосування норм

права ЄСПЛ, передбачає, що втручання в право власності, навіть якщо воно здійснюється згідно з національним законодавством і в інтересах суспільства, все одно буде розглядатися як порушення статті 1 Першого протоколу, якщо не було дотримано розумної пропорційності між втручанням у право особи та інтересами суспільства. Ужиті державою заходи мають бути ефективними з точки зору розв'язання проблеми суспільства і водночас пропорційними щодо прав приватних осіб [16]. Згідно з практикою ЄСПЛ втручання держави у право на житло є порушенням статті 8 Конвенції, якщо воно не здійснюється згідно із законом, не переслідує легітимну мету – одну чи декілька з тих, що перелічені у пункті 2 вказаної статті, або не розглядається як необхідне в демократичному суспільстві. Формулювання згідно із законом не лише вимагає, щоб оскаржуваний захід мав підставу в національному законодавстві, але також звертається до якості такого закону. Зокрема, поло-

ження закону мають бути досить чіткими у своїх термінах та передбачати засоби юридичного захисту проти свавільного застосування (див., *mutatis mutandis*, рішення ЄСПЛ у справі Кривіцька та Кривіцький проти України, § 43) [17].

Висновки. Принцип пропорційності у цивільному судочинстві за своєю суттю полягає в тому, аби забезпечити реалізацію найбільш доцільних прав та обов'язків під час розгляду цивільної справи. Він є тим інструментом, який необхідний судді при здійсненні ним своїх процесуальних повноважень для вирішення справи по суті.

Дотримання принципу пропорційності в цивільному судочинстві передбачає встановлення допустимості вживаних обмежень прав та свобод особи шляхом оцінки їх адекватності, необхідності та збалансованості. Даний принцип гарантує належне співвідношення цінностей, обґрунтування рішень та спрямовує свободу судового розсуду в правильний бік.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами). Рада Європи. Протокол від 04.11.1950: станом на 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 21.04.2022).
2. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Погребняк Станіслав Петрович. Харків, 2009. 433 с.
3. Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності у практиці судів загальної юрисдикції. *Право і суспільство*. 2015. № 4 (ч. 3). С. 9–14.
4. Шевчук С. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 1 (20). С. 69–77.
5. Луспенник Д. Д. Верховенство права – «новий» старий принцип цивільного судочинства : співвідношення із принципом законності. *Право України*. 2017. № 8. С. 9–20.
6. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : монографія. Київ : Алерта, 2016. 226 с.
7. Садикова Я. М. Принцип пропорційності в цивільному процесі. *Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу : теоретичні та практичні аспекти* : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 23 листопада 2017 року) : у 2 ч. Полтава : Россава, 2017. Ч. 2. С. 226–228.
8. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV // Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/page> (дата звернення: 11.04.2022).
9. Європейська процедура вирішення дрібних спорів (Регламент (ЄС) № 861/2007 Європейського парламенту та Ради від 11 липня 2007 р. про запровадження Європейської процедури вирішення дрібних спорів) // Ізарова І. О. Науково-практичний коментар до цивільного процесуального законодавства Європейського Союзу: перші загальноєвропейські процедури розгляду і вирішення цивільних та комерційних справ транскордонного характеру – видачі Європейського судового наказу й вирішення дрібних спорів. Частина 1 / І. О. Ізарова ; пер. з англ. І. О. Ізарової, А. В. Сизової. Київ : Дакор, 2016. 308 с.
10. Тоцький Б. А. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 70–74.
11. Варламова, Н. Верховенство права – базовий принцип європейської системи захисту прав человека [Текст]. *Конституционное право: Восточно-европейское обозрение*. 2002. № 3 (41). С. 159–163.
12. Постановление Европейского суда по правам человека от 12.05.2005. Дело «Оджалан (Ocalan) против Турции». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2560.html (дата звернення: 29.03.2022).

13. Рішення у справі «Курочкін проти України» (Kurochkin v. Ukraine) від 20 травня 2010 року, заява № 42276/08. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_841#Text (дата звернення: 21.04.2022).
14. Рішення у справі «Ліберті та інші проти Сполученого Королівства» від 1.07.2008, заява № 58243/00. URL: <http://privacy.khpg.org/1604922632> (дата звернення: 21.04.2022).
15. Рішення у справі «Савіні проти України» (Saviny v. Ukraine) від 18.12.2022, заява № 39948/06. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_454#Text (дата звернення: 29.03.2022).
16. Рішення Берегівського районного суду від 28 листопада 2018 року у справі № 297/1241/18. URL: <https://opendatabot.ua/court/7838529018e9b9c1dcd1f8bf4a802cb72575222b> (дата звернення: 11.03.2022).
17. Справа «Кривіцька та Кривіцький проти України» : Рішення Європейського суду з прав людини, від 02.12.2010 р. / БД «Законодавство України». ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/974_774 (дата звернення: 21.03.2022).